

EESTI KEEL

Akadeemilise Emakeele Seltsi ajakiri

Toimetus:

Talitus:

Tartu, Maarjamõisa 44, tel. 12-56. Akad. Kooperatiiv, Jaani 7, tel. 63.

Algsm. 1. silbi *eü* eesti keeles ja algsm. *öü* küsimus.

I.

Algsm. 1. silbi *eü*-diftongil on teatavasti e. kirjakeeles kaksikesindus — diftongid *öi* (*köis, pöid*) ja *ei* (*leil, leidma* jt.). Selle vahelduse seletusena on maksev olnud Kettunen'i seisukoht: „Tämä kaksinaisuus perustuu eri kannalla oleviin murteisiin, joista kirjakieli on sanavarastonsa saanut“; nii siis on arvatud, et *öi*-lised vormid oleksid tulnud kirja-keelde eri, *ei*-lised eri murdeist. Nagu näha allpool järgnevaist andmeist, ms. ka algsm. *eü* esinduste kaardist e. murdeis, on e. kkl. *eü*-esinduse suhtes tüüpiliselt põhjaeestiline, nõjudes eriti kesk-eP idaosa ja loode-e. (Virumaa, os. Järvamaa, Harjumaa ning Põhja-Läänemaa) murdeile, kus kaksikesindust leidub täpselt kirjakeelele omases jaotuses.

Allakirjutanu on käepärast olevate e. murdeandmete¹ varal, lootuses lähemalt selgitada selle kkl. kaksikesinduse aluseks olev e. murrete segaesinduse küsimus, koostanud siia juurde lisatud algsm. *eü* esinduste kaardi e. murdeis. *öi*~*ei* vahelduse kausaalset tagapõhja see kaart siiski kahjuks ei suuda täiel määral valgustada, kuid selle kõrval võiks huvi pakkuda algsm. *eü* kirju pilt e. murdeis niisugu-

¹ Selleks on kasustada olnud AES-i murdekogud, vähene e. murdekirjandus, isiklikult kogutud andmeld ja — mainitagu erilise tänuga — prof. Saareste' rohket lisaainestikku andvad murdekaardid.

senagi, isegi arvesse võttes asjaolu, et pakutav pilt oma lünkade tõttu (mitmest kihelkonnast pole üldse kasustada olnud siia kuuluvat materjali, mõnestki kohast — need on kaardil märgitud vastava viirustikuga hõredamalt ja kohe järgnevas aladeülevaates küsimärgiga — on andmed piisamatud) ja osalt materjali väheusaldatavuse pärast (nimelt, mis puutub mõnedesse AES-i stipendiaatide kogudesse). Kõigest sellest hoolimata saame siinse kaardi põhjal ikkagi ka pilku heita algeesti häälikesindusele kõnesoleval juhul.

Katsugem kõigepealt saada puhtdeskriptiivne ülevaade e. murrete olukorrast algsm. *eü* esinduses. Kaardile eri kihelkondade kohta märgitud ja kaardi vasaknurgis seletatud viirustuste aluseks on olnud kkl. sõnade *köis*, *köitma*, *leidma*, *leige*, *leil*, *leitse* - *leitsak(as)*, *pöid* (ja nende tuleliste ning eri vormide) vastete algosa esindus nende kihelkondade (s. o. kogu kihelkonna või ka andmeid pakkunud kihelkonnaosade) murdeis. Selle järele kujuneb algsm. *eü* esindus e. murdeis killustunuks järgnevaiks esindusaladeks:

1. — *köü-*, *löü-*, *pöü-* ala soomemõjuliselt Vi rannamurdeis (Vai, VNg, Kuu rannikul) ja suurelt osalt eL-s (Se, Vas, Rõu, Röp, Plv, Võn, ? Kan, Ote, Urv, Krl, osalt San, Trv, Krk, os. Hls, os. Saa, ? os. Pst, ? Kra, ? Lut). Näit. Krk *löödme*, *köüdz*, *köüttä*, *löüge*, *pöüg* 'pöid'. Soome või soomepärase naabruse laenuna esineb lisaks Lüg-s *öü* > *ou* sõnu: *pööd* ja (*eü*-sõnade hulka mitte kuuluv) *öür* (vrd. Vai *öürü*, Jõh *öür*, VNg *öüri*, Kuu *äür*, Trm *äür*, sm. *höyry*; vt. ka Saareste' LVK I 22—3).

2. — *köi-*, *lei-*, *pei-* ala kirde-eestis (Iis, Trm, Kod osalt, MMg). Näit. MMg *köis*, *köitma*, *leidma*, *lein* 'leil', g. sg. *leitse*, *peid*.

3. — *köi-*, *lei-*, *pöi-* ala kõige laialisemalt eP-s (osalt Vai, Jõh, os. VNg, ? Kad, Rak, VJg, Sim, ? Lai, os. Pal, KJn, Plt, Koe, VMr, ? Amb, HJn, ? Kos, Jür, ? Kei, ? Hag, ? Nis, ? HMd, Ris, ? LNg, ? Kul, ? Mar, ? Rid, Phl, Käi, os. Rõi, ? Muh, ? Pöi, ? Jaa, VII, Pha, Krj, ? Pär, ? Hää). Näit. VJg *köis*, *leidma*, *leid*, *leige*, *leil*, *pöid*.

4. — *köi-*, *löi-*, *pöi-* ala paiguti saartel (Ans, ? Kaa, ? Emm) ja Edela-Lä-l (Var) ning teisalt *öü*-esinduse perifeerias

eL-s (os. Kod, os. Kam, os. San). Näit. Lääne-San *kõidz*, *kõitme*, *lõidme*, *lõid* 'leid', *lõige*, p. sg. *põidä*.

5. — *kei-*, *lei-*, *põi-* ala põhjast lõunasse ulatudes eL keskosas ja osalt Emajõeest põhjapoolegi (Hel, Puh, Ran, os. Kam, ? TMr, os. Ksi, os. Äks, os. Pal, os. Vil), saarekesena Rõi Kõpus ning eP-s kitsamalt (Tri, Vän, ? TÜR). Näit. Tri *keis*, *leidma*, *lein*, *põld*.

6. — *keü-*, *leü-*, *peü-* resp. *käü-*, *läü-*, (? *pöü-*) ala väheses ulatuses eL-s (Har *leü-*, *käü-*, Koi murd. Põhja-Lätis *käü-*, *läü-* ja Kihnu saarel kõigis juhtumeis *eü*). Näit. Khn *keüs*, *keütmä*, *leüdmä*, *leüge*, *leün*, *leütsè*, Koi *käüdz*, *läügä*, *läüdma*, NB *eü*-lise lisasõnana Har *lumè heüü* 'õhuke kord' (vrd. Ojansuu' KAÄH 104 karj. *höütäle*, *lumen h.* 'kepeä lumi').

Peale nende (vähemalt käepärast olevate andmete põhjal esialgu) puhaste esindusalade on sega-alasid, mis puhaste alade rajamail kujunevad mõnikord ulatuselt esimestest ettegi küündivaiks. Esmajoones on just kkl. aluseks olev 2. esindustüüp *kõi-*, *lei-*, *põi-* arusaadavalt olnud levimisvõimeline ja tugev teisi tüüpe tõrjuma, kindlasti mitte ainult kirjakeele kaudu, vaid ka suulise murdesegunemise teel. Nii on tekkinud

7. — *kõi-*, *lei-*, *põi-* ~ *kõi-*, *lõi-*, *põi-* esinduste sega-ala, milles ilmselt on tõrjumisel viimane esindustüüp 4., mis seetõttu ongi ühelt poolt oma esialgsel alal saartel, Läänemaal ja Loode-Pärnumaal koondunud kitsaks ning ruumi teinud kõnesolevale segaesindusele (Jäm, Khk, ? Han, Kse, ? Lih, Kir, Mih, Vig, Tõs, Aud; ka Phl võiks siia kuuluda oma kaardil puuduva *höis*, *höided* sõnaga), teiselt poolt on andnud sega-ala *öü*-lise esindustüübi perifeerias leiduva puhta *öi*-ala rajamail (Vi rannikul Lüg — kus siiski, nagu nägime, *pöü-* esindab juba koguni kolmandat tüüpi 1.—ja Hlj¹).

8. Tüüp 1. *öü*-alale on samuti tunginud *öi* ja *ei* tüüpidest 3. ning 4., andes vastavalt segaesindust (Saa, Hls, NB ka Trv *leitsäk* ? < tüübist 5.).

¹ Väga huvitavaid lisa-andmeid olen kahjuks alles korrektuuri lugemise aegu saanud prof. J. Margi Hlj murde erakogudest, mille järele Hlj-s on randlaste vana põlve keeles (Rutja) esinenud algeestilist *eü*-dki sõnus *leül* ja *leütama*: *leüan*; muidu on sinna nähtavasti sisse-maa poolt tunginud *ei* - *öi*: *leike* 'leige', *köis*, *kõittama*, *leits(e)*.

9. Puhta esindusena kaardi järgi kitsaks surutud tüüp 5. (*kei-*, *lei-*, *pöi-*) on paiguti laiemalt segunenud eP keskosas 3.-ga *köi-*, *lei-*, *pöi-* (PJg, SJn, Pil, JMd, Pee, Mär, Rap, Juu, ? KuuL, KsiP).

10. Tüüp 3-nda (*köi-*, *lei-*, *pöi-*) ja 2. (*köi-*, *lei-*, *pei-*) segunemist näikse leiduvat VI Kõpus (*pöi-* ~ *pei-*).

11. eL *öü*-alal (tüüp 1.) on vähesel määral segaesindust tüüp 6-nda *äü-*, *eü*-ga (Räp *leüge* ~ *läügüs*, Se *peüd* - *pöüd* < ? *peü-*, Saa *läütsäk*, viimane kaardil märkimata).

12. eL *kei-*, *lei-*, *pöi*-alal (tüüp 5.) on Rõn-s kujunenud segaesindus naabertüübiga 4. (*köi-*, *loi-*, *pöi-*).

Muidugi ei saa käesoleva kaardi aluseks olevate materjalide põhjal väita äsjapiiriteldud sega- ja puhasesinduste alade absoluutset väärdumatust — eriti segaesindusi on kahtlemata laiemaltki konstateeritud puhaste esindustüüpide aladel, ja mõni puhta esinduse tüüp võib täielikuma ainesliku põhjal osutada laiema-alaliseks. Kuid teatava relatiivsuse piirides peaks saadud pilt *eü*-esindustest e. murdeis olema usutav.

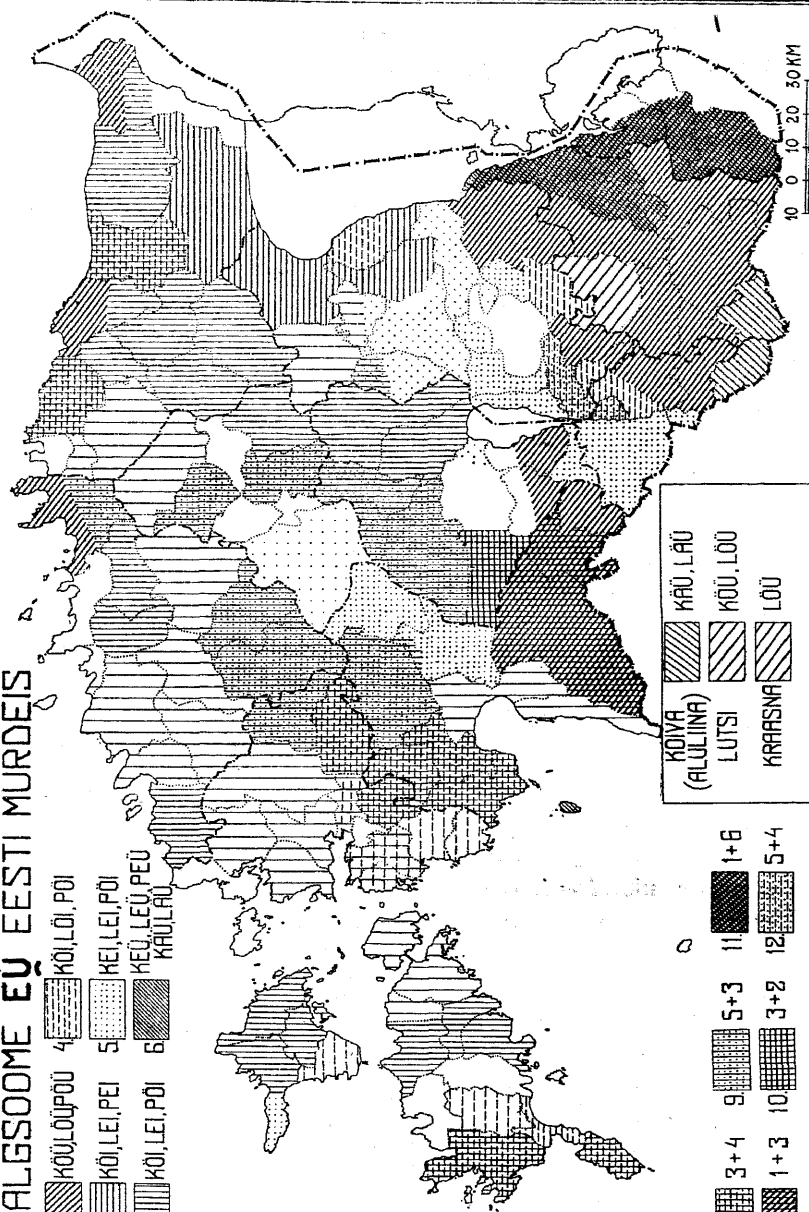
Selle algsm. *eü* esindustüüpide konspektiivse esituse järele võiksime nii siis teatavate reservatsioonidega katsuda teha mõningaid järeldusi algeesti ja e. murrete varema esindusolukorra kohta. eL ja eP murdevahede juured ulatuvad vist küll, nagu on väidetud (S a a r e s t e), juba algsm. ühiskeelde, lmsm. algkeelde. Kui võtame esmalt eL murde, kus algsm. *eü* esindus on vähe lihtsam, siis leiame seal neljasugust esindust: *öü* (vt. tüüp 1.), *öi* (eelmise põhjapoolseis perifeeriais, tüüp 4., 8. ja 12.) ja *eü* ning vist küll sellest arenenud > *äü* (Har, Koi tüüp 6.; vrd. ka segatüüpi 11.) eL algmurdes ei ole saanud järelikult olla midagi muud kui algsm-st pärandunud *eü* püsinuna. Tüüp 6-nda ja osalt segaesindus 11-nda alal on ta püsinud resp. muutunud > *äü*-ks. Tüüp 1-se alla kuuluvail suuremat osa eL-st käsitlevail eL aladel on *eü* > *öü* diftongi eelkomponendi regressiivselt osaliselt assimileerudes järelkomponendiga, kuna tüüp 4-nda eL äärealadel on sündinud areng *eü* > *öü* > *öi*, eelmisest juhust samm edasi. Huvitavaim on eL esindustüüp 5. *kei-*, *lei-*, *pöi-*, kus tea-

ALGSOOME EÜ EESTI MURDEIS

- 1 KÕULÕUPÕU 4 KÕI, LÕI, PÕI
- 2 KÕI, LEI, PEI 5 KEI, LEI, PÕI
- 3 KÕI, LEI, PÕI 6 KEÜ, LEÜ, PEÜ
KÄULAU

- 7 3+4 9 5+3 11 1+6
- 8 1+3 10 3+2 12 5+4

- KÕIVA (ALULINA) KÄÜ, LÄÜ
- LUTSI KÕÜ, LÕÜ
- KARASNA LÜÜ

taval kindlailmelisel alal, mis tõenäoselt algsest pika ribana on ulatunud Põhja-Ta lõunaosast Helmeni, on *keü, leü* > *kei-, lei-* ja *peü-* > *pöü-* > *pöi-*. Kaksikesinduse põhjuseks võiks pidada asjaolu, et sel alal vahest *e* > *ö* assimilatsioon diftongis on toimunud ainult tugeva *k a h e p o o l s e* labiaalse naaberhääliku mõju all¹ juhtumil *peü-* > *pöü-* (*p* progressiivne ja *ü* regressiivne labialiseeriv mõju ühtlasi), kuna ühepoolne regressiivne labiaalne mõjustus pole suutnud labialisatsiooni esile kutsuda (*keü-* > *kei-, leü-* > *lei*). Teine eL murrete seisukohalt samavõrra tõenäone seletusvõimalus oleks, et selgi alal üldiselt *keü-, leü-, peü* >> *köi-, löi-, pöi-*, kuid *köi-, löi-* > *kei-, lei-* on delabialiseerunud (vrd. eL *sei* < *söin* 'söin', *lei* < *löin*), kuna *pöi-* juhul labiaalne algkonsonant on takistanud delabialiseerumist (vrd. eL *möi* 'müüsin', *öi* ≡).

Eri asendis on algseist *eü*-sõnadest kogu eL alale iseloomustav (põhjapiiriks Saa, Krk, Pst, Trv, Puh, Ans, TMr) *öu*-line *löün, löna', löunq'* jne. 'leil', milles leiame 1. silbi vokalismis velariseerumist, tagavokaalistumist, mida saaksime ehk seletada eL põhjapoolseil rajamail tekkinuks peale *ü*-vokaalharmonia kadumist (**leülü* >> *leunu* > *löün* või > *löünu* > *löunu* > *löün*; vt. Suomi V, 10, lk. 258–9, vrd. osaliselt velariseerunud juhtumit Saa *köüyä, löüyä* 'leian') ja sealt mujale eL-sse edasirännanuks või aga — ja see on vähemalt osas eL murdealas ilmne — rahvaetümoloogilise nõjumisega sõnale *löuna*. Viimane nähtus võimaldus pärast sõnaseemist *l* > *n* dissimilatsiooni, mida muide laialt esineb ses sõnas eP-ski. Se *pöüd*, (Kettunen, Eestin kiel. äännehist. 146) *pöyd* 'pyörän puukappale' on teine samalaadiline velarisatsioonijuhtum eL-st.

eP algmurdes tuleb samuti nagu eL-ski veel säilinuks oletada algsm. *eü*-, mille põhjalt on võrsunud kõik sealsed esindustüübid. Ka seal on olnud kõigepealt ala (os. Saartel, Loode-Pärnumaal ja Lõuna-Läänemaal, vt. tüüpi 4. ja segaesindustüüpi 7.), kus on toimunud eranditu *eü*-

¹ Vrd. e. *püsti*, sm. *pystyyn - pista-, pistä-*, e. murdeis *mina* - g. sg. *münu*.

diftongi eelkomponendi labialiseerumine ja hiljemini järelkomponendi delabialisatsioon: *eü > öü > öi*. Kas see ala ka geneetiliselt on olnud mingis ühenduses eL murde *eü > öü* piirkonnaga, pole eesti murreteuurimise praeguse seisukorra juures võimalik otsustada. Lääne-eesti kõnesoleval osal ja eL murdeil on teatavasti siiski veel mõningaid muidki tähtsaid häälikulisi ühisjooni (näit. vokaalharmonia). See esindustüüp, nagu ka temale lähedane samade murdealade *äü > öü > öi* esindus 1. silbis (*kõima* 'käima', *tõis* 'täis'), on laiemalt esinenud vanemas „lääneorientatsioonilises“ e. kkl-s, mis ka omalt poolt tõestab tema omaaegset eluvõimsust ja laiema-alalisust. Teiseks eP rannamurrete *öü* (vt. tüüp 1.) seletub ilmsesti soomepärasusena (vrd. sm. *kõysi*, *löytämään* jne.). Osalist velarisatsiooni osutab seal Lüg *pöu-* (vrd. ka *öür* *ibid.*). Sellest *öü*-st on nende murrete perifeeriais nagu eL-ski arenenud *öü > öi* (vt. segaesindustüüpi 7.). eP keskosas on paralleelselt eL-le (kuid geneetiliselt võetuna vahest küll eraldi arenenud) *ei ~ öi* esinduse vöö, kus *keü-*, *leü-* > *kei-*, *lei-*, ent *peü-* > *pöü-* > *pöi-* (vt. tüüpi 5. ja segatüüpi 9. Torist Järva-Madiseni resp. Lõuna-Kuusaluni ja Põhja-Kursini) — nii siis eelkomponendi labialisatsioon airult kahepoolse labiaalse assimileerimisteguri puhul. See tüüp on ilmsesti taganemas eP-s kõige üldisema *köi-*, *lei-* *pöi-* tüübi eest (vt. esindus 3., vrd. ka segaesindusi 7. ja 8.), mis ulatub saartelt Vaivarani ja valitseb ka praeguses e. kkl-s. Kuidas seletada seda foneetiliselt põhjendamatu jaotust *öi ~ ei* vahelduses: ühelt poolt *keü-*, *peü-* > *köü-*, *pöü-* > *köi-*, *pöi-*, aga teisalt *leü-* > *lei-*? Tekib kiusatus oletada, et selgi alal on olnud algselt ainuvalitsevaks foneetiliselt mõistetav esindus *kei-*, *lei-*, *pöi-* (tüüp 5.) ja *köi-* oleks hiljemini siia laenuuna levinud *köi-*, *löi-*, *pöi-* esinduse aladelt. Kuid viimaste alade suhteline kitsus eP-s ja *köi-* levimine nii üldpõhjaeestiliseks teeb selle laenuvõimaluse kahtlaseks. Veel võimatumana ja põhjendamatu tunduks oletus, et neis eP murdeis sõnaalguline *k-* oleks olnud vokaalnaabusest olenematult kuidagi aktiivse huulteartikulatsiooniga häälik (mingi *k̄-*, *k⁰-!*?), nii et ta oleks samadel alustel kui

p-gi *keü-* > *köü-* > *köi-* diftongis võinud olla kahepoolse labialisatsiooni kaasteguriks. Peame leppima käesoleval juhul vaid olukorra konstateerimisega. Kõnealuseil esindusaladel vähesel määral *ei* kõrval esinev *äi* (Jäm *lääs* < ? *läits*, Sim *läitsè*) igatahes peaks olema sekundaarne, võib-olla deskriptiivset laadi häälikumuundus. Järgmisena eP esindustüübina kohtame kirde-*e*. *pei-*, *lei-*, *köi-* (tüüp 2.) ja problemaatsena sama VI Kõpu segaesinduses (tüüp 10.). Mõne muu kirde-*e* hääliknähtuse kõrval (1. silbi *o* > *õ* eriliselt rohke esinemine, tüüp *javatama* 'jahvatama' jt.) võiks see *eü* (> *ei*) diftongis *e* püsimine viidata ühtsusele lähima idapoolse sugulase vadja keelega (seal *leütä*, *leülü*, *tšejttä*; vt. Ketunen'i VKÄH² 136), kuid niisugusel korral tuleks — nagu vist ka iohiks — oletada *köi-* pro *kei-* laenamist eP naaber-aladelt. Viimaseks eP *eü* esindustüübiks (vt. tüüp 6.) on Khn *keü-*, *leü-*, *peü-*, järjekindel *eü* püsimine. See eraldunud saaremurre on saanud säilitada algpõhjaeesti (ja algeesti, algsm.) *eü*. Kuigi, nagu nägime, ka eL-s on *eü* püsialasid, kuulub omapärane Khn siiski oma põhiloomult eP murrete hulka ja nii siis ka tema *eü* võiks olla algne eP-line.

Eriline seisukoht *eü*-sõnade hulgas on eP-s sõnal *pöial*. See esineb üldiselt läänepoolses e-s *öi*-lisena: *pöjäl*, (Ans, LNg, Kul, Vig, Tõs, TÜR Saareste'l LVK I 99; Rid, Ris, Jäm, JMd, Koe), *pöjäl*: *pöila* (Rõi), *pöigel* (Ans). Arvatavasti kirjakeelse laenuna leidub teda mõnikord ka idaeestis (näit. Vai *pöijal*, Sim harva *pöijäl*). Viimasel alal ja Lõuna-Viljandimaal (mujal eL-s tarvitatakse sõnu *päs*, *päs*, *päk*, *päk* täh. 'pöial') on seevastu algupäraselt oma ja üldine *ei*-line kujud: *peijäl*, *peijäl*, *peijäl*, *peigal*, (*ei* > *äi*) *päiäl*, (velariseerunud *ei*-ga) *pöijäl* (Hls, Saa, Khn[NB!], Kod, Sim, Lai, Trm, Äks, Koe, Lüg, Jõh, VNg, Vai, Ksi, Trv; vt. Saareste l. c.). Kas siin võiks tegu olla *eü*-sõnaga, selles tekib kahtlus juba teadmisest, et *öi* ~ *ei* vaheldus 1. silbis sõnas *pöial* ~ *peial* on territoriaalselt hoopis teisiti jaotunud kui seda *pöid*-sõna põhjal ootaksime; sel korral siin on ootuspärasest võrratult laiemal alal *ei* ja tähelepandav on eriti Khn *pei-*, mitte *peü-*. Arvestades sm.

kuju *peukalo* (mis on laenunud Vai-sse kujul *peügula*), pole täiesti võimatu, et eestis vähemalt osalt läänepoolseis murdeis oleks algkuju olnud **peükä-* (> **pöükä-*; esi- ja tagavokaalsuse vaheldumise puhul vrd. e. *nöder* ~ sm. *nöyrä*, e. *mets* ~ eL *möts* jm.). Kuid muis lmsm. keelis on üldisemalt siiski *ei*-lised kujud (sm. murd. *peikalo*, karj.-aun. *peigalo*, *peigoi*, vadj. *peiko*, lv. *pēgal*, *peigal*, *peigil*, — vt. Saareste l. c., vrd. ka Ojansuu KAÄH 102), mis peegelduvad ka idapoolses e-s ja Khn-s, nii et ka lääne-e. *öi* tõenäoselt ei tulene < *eü*-st, vaid kergesti seletub sealseil *öi* ~ *ei* (*löidma* ~ *leidma*) aladel hilisanaloogiliselt tekkinuks. Viimast võimalust kinnitab seegi, et on veel mõni muugi säärasel teel hiliselt *ei* asemele tunginud *öi*, nimelt laensõnus *pöitel* (näit. Rap *pöittel*, murdeti ka lääne-e. *pöikkel*; *peitel* kuju arvatavasti harilikum ida-eestis) ja *löisikkas* (Kse, ~ *leisikkas*). Vastupidiselt taas on sama *öi* ~ *ei* vahelduse põhjal lääne-eestis (*äü* >) *öü* > *öi* tüübist *ei*-liste rühma siirdunud *keima* 'käima' (PJg, Tri, Mär, Kul, Mar, Krj), mille kõrval küll paiguti esineb ka algsemat *köima*, *köimä* (Vig, Mih, Kir, Kse, Han, Var, PJg, Vän; vrd. ka Saareste Vigala murde peajooned, lk. 29 ja 30).

Tagasi tulles tõelise algsm. *eü* esinduste juurde eestis, tuletame meelde vähe ülemal saavutatud seisukohta: nii eP kui eL algmurdes — lühidalt algeestis — tuleb püsinuks oletada algsm-st pärandunud *eü*-d. Eesti murrete esinduse kirjavus on nii siis e. erieluagsete arengute tulemus. Seda aitab tõestada omalt poolt ka seni puudutamata jäetud *eü*-sõnade tüüp *kehv*, *lehvima*, üldestiliselt *-ehv*-line, saadud algkujudest *keühä*, *leühü*-. *-üh* > *-hv*- metateesi ajal on eestis diftong veel üldiselt olnud *eü*, muidu ootaksime *keü*- > *köü*-, *leü*- > *löü* muutuse aladel kujusid **köhv*, *löhv*-, milliste olemasolust pole teateid (näit. isegi puhtal *öi* < *öü* alal Var-s *lehviitämä*). Samuti on *eü* vist ka muutumatusena olnud veel teatavil korral *h* ees toimunud diftongi järelkomponendi kao ajal nagu juhtumeis *lehk* < *leühkä* (sm. *löyhkä*), ? *ehme(s)* << *heüheme*-, vt. EK 1926, 52—3.

Mõne reaga peab puudutama ka e. astmevaheldusega ühenduses algsm. *eü*- esinduste vaatlemisel esile kerkivaid

nähtusi, kuigi need erilist huvi ei paku vaatluste tulipunktis oleva dift. eelkomponendi *e-ö* vahelduse suhtes. eP-s (*eü->*) *ei-*, *öi-* diftongi alal üldiselt pole dift-le järgneva klusiili nõrga vaste areng ($\delta > j$ klusiilseis juhtumeis) põhjustanud mingit muutust eelneva dift. (kvalitatiivses) iseloomus, näit. Juu (*kõis:*) *kõlje*, g. sg. *põija*, Tri (*keis:*) *keije*, *leijan*, *põija*, VJg (*leid:*) *leijud* jne. Kuid eP loodeosas, saartel ja Lõuna-Läänemaal ning Loode-Pärnumaal tuleb huvitava nähtusena märkida, et kuna tugevas astmes järelkomponent esineb *ü > i*-ks muutununa, nõrgas astmes dentaalspirandi ees ta otseselt viitab veel *ü-le*, sest $\delta > 0$ järele *ü (u?) > v* on siirdunud järgneva silbi algusse: Khk (*kõis:*) *kõvè*, *lõvå* < **lõü-än* < **leüdän*, Jäm *lõvå* 'leian', *kõvè* << **keüden*, Ans g. sg. *kõvè*, *põvè*, *lõvå* 'leian', Krj *põvå*, *kõvè*, Pha *põvå*, *levåv* 'leiab', VII *kõvè*, *põvå*, *levå*, Muh *levå*, Emm *lõvå*, *kõvè*, Kåi *kõvè* (ent *põija*), Rõi *kõvè*, *kõõve*, Tõs *kõvè*, *lõvå*, Var *kõvè*. Paiguti Saartel on seejuures mõnikord nõrga astme *v*-line kuju üldistunud tugevassegi astmesse sõnas *põid* (- *põv*, *põvå* n. sg.). See näitab, et — muule eP-le risti vastu — kõnealusel murdealal diftongis *ü > i* muutus δ kadudes on olnud veel toimumata, järelikult see dift. järelkomponendi delabialisatsioon siin on suhteliselt hiline nähtus, hilisem kui mujal eP-s (? või on $\delta > 0$ varasem kui mujal). Sama *i* hilisust võivad tähendada ka eL *öi-*, *ei-* ala põhimõtteliselt lähedad juhud nagu Puh (*leid:*) *leõvå* << **leü-dän*, Kam (*põid:*) g. sg. *põõvå* (< **-üð-*). Neil aladel, kus *ü* püsib tugevas astmes, on kergesti arusaadav *-üð->-üv->-vv-* resp. *-üð->>ü > v* areng, nagu Khn *kevè* 'kõie', *levå* 'leian', Hls *kõõvè*, San *põõvå* (: *põõg* n. sg.), Ksi *põõvè*, Ote ja Vas *lõõvå*, Se (velariseerunud) *põõva*, Vai *lõõvån*. Märgitagu selle kõrval siiski ka Vai *põüüäd*, Lüg (*põüüd:*) *põüüa*, Saa *lõüüå*, *kõüüè*, Rõi *põüüagå*. — Nõrga välte diftongitele omane järelkomponendi alanemine, resp. eelkomponendile assimileerumine teatavais murdeis peegeldub loomulikult ka käsiteldavate (*eü >*) *ei*, *öi*, *öü* puhul, nagu seda osalt nähtub kaardistki: Ris, Rap jm. *letse* (: *leitse*), Vig (*lõidmä:*) *lõõvå* 'leian', Tri (*lein:*) *lenü* -

leinü, Kod lõdä, kõdä, Se kõdä (:kõütä). *öü-* ja *öi-* diftongite ühise nõrga välte vaste *õ* vahendusel tõenäoselt on analoogia teel saanud eL-s siirduda *öü*-liste sõnade kilda algselt *öi*-line *Se öütsi* 'õitsile', Räp (velariseerunud) *öütsi*.

II.

Koguni puudutamata oleme seni jätnud häälikuloolises uurimuses ettevaatlikult käsitsetava onomatopoeetilis-deskriptiivsete sõnade liigi, kust tavalise käsituse järele algsete *eü*-sõnade hulka peaks kuuluma mõningaid e. 1. silbis *öi-*, resp. (murdeti) *öü*-lisi sõnu. Kõige laiemalt levinud neist on verbid *möirgama* ja *töinama*. Järgnegu nende esinemisest e. murdeis mõningaid andmeid¹: *töinama* Krj, Khk, Mär, Ris, Rap, PJg, Pee, MMg, Kod, *töinama* VII, *töinämä* Var, *töinab* VJg, *töinäi* Kam, *töinämä* Saa, Trv, *töinäp* Ksi; *möirgama* Ris, Mär (*möeräita*), Rap, MMg, *möirama* PJg, *möirgama* VII, San (lääneosa) *möirgä*, Kam *ärä möirgä*, Saa *möüräB*, Lüg *möüräB*. Seda laadi leksikaalse materjali levimisala täpsem määramine praegusel hetkel on väga raske, sest murdekogujad tavaliselt panevad vähe rõhku sellise ainekogu noteerimisele. Nende sõnade puudumine paljudes AES-i murdekogudes arvatavasti põhjendub ka sellega, et leksikaalse vara kogumise pealuseks olevas Wied. sõnaraamatus kõnealused deskriptiiv-verbid esinevad ainult *öi*-listena (: *möirama*, *möirgama*, *töinama*, milliste kujude rahvakeelsus on küsitav või mis esinevad rahvakeeles väga kitsa-alaliselt, *öi* > *öi* velarisatsiooni tagajärjel). *Möirama* (sm. *möyrytä*) verbi ta sõnaalgulise labiaalkonsonandiga võiksime 1. silbi *öi-*, *öü-* esinduse suhtes muidugi hõlpsasti rinnastada *pöi-*, *pöü-* < *peü-* tüübiga (vt. ülemaal *eü* esindusala 1., 3., 4., 5., ? 6., 7., 8., 9.), ainult õige piiratud alal ootaksime *mei-*, *meü-*d (vrd. esindusala 2., 6., 10., 11). Vastavalt leiamegi ainult Khn *meüräväd*, kuna *mei*-listest kujudest pole kusagilt e-st teateid. Seevastu *töinama*-verbis ootaksime algsm. *eü*-st lähtudes analoogiliselt

¹ Nende deskriptiivsele iseloomule vastavalt võib 1. silbi vokalism neis sekundaarselt vahelduda, vrd. Ran *mürämä*, Sjn *müirama*. *töinama* puhul vrd. ka samatähenduslikku *tönnima* (Sjn jm.).

ülemalkäsiteldud *leü-*, *keü-* juhtumeile teatavail e. keelealadel (osalt esindusalal 3., kindlasti 5. ja 9.) *teü-* > *tei-* lisi kujusid, mida aga kasustadaolevad murdeandmed ei näita kusagilt. Kui me ei taha teha laialisi murretevahelisi *töi-* kujude laenuoletusi algele *tei-* alale, milleks deskriptiivverbi korral tunnukse olevät väga vähe õigustust, siis viimasel puhul on peaaegu võimatu lähtuda algsest *eü-* st. Loomulikumana tundub asetada siin juba algeesti lähtekohaks *öü-* diftong, ja seda mitte ainult verbis *töinama*, vaid ka ta hõimlases *möir(g)ama*. Väga ahta-alane Khn *meü-* viimases saab seletuda nõnda, et kihnlased omaaegse *möö-* on „parandanud“ *eü-* ks, kuna neile lähedate naabermurrete (saared ja Pärnumaa looderannik, kus esineb *köi-*, *löi-* ~ *lei-* ja *pöi-*, mis ülemalnähtu põhjal võrdlemisi hilja arenes algsemast *köö-*, *pöö-*, *löö-* st) tundmise järele haruldasem deskriptiivsõnaline *öü* tavalise oma *eü* kõrval oli „võõras“ häälikesindus. Oma huulteatikulatsiooni tõttu (vrd. O. J e s p e r s e n'i Lehrbuch d. Phonetik 24) on *ö-* häälik rohkesti tarvitusel just deskriptiivsõnus kõikjal lmsm-s (vrd. e. *köhima*, *röhkima*, *mölisema*, *öökima*, *lömitama*, *möga*, *töllerdama* jne., sm. *töhriä*, *kömpelö*, *pörröpää*, *töppöhäntä* jm.); seepärast võib arvata, et selle hääliku varal muistsest ajast peale on kujundatud ka deskriptiivdiftongi *öü* (vrd. sm. *pöyhkeä* > Kuu AES-i Lisasõn. järele *pöuhke*, *röyhkeä*, *öyhkiä*, *öykkäri* jne.). Nii siis *öü-* diftongi iga ei tarvitseks ulatuda mitte ainult algeestisse, vaid ka veel kaugemale, algsoomesse, kuigi sellest tänini meie lmsm. häälikuloouurimuis pole räägitud. Kõigis lmsm. keeli käsitlevais häälikuloolisuis teoseis ja kirjutisuis, niipalju kui on silma puutunud (vt. näit. K e t t u n e n'i Kod. Vok. 177—8, J. L a u r o s e l a' Äännehistor. tutk. Etelä-Pohjanmaan murt. II 16—17, K e t t u n e n'i LVHA II 15—16 jm.), on lähtunud ainult kolmest algsm. *ü-* lõpulisest diftongist (*eü*, *iü*, *äu* resp. *eu*, *iu*, *äu* K e t t u n e n'i viimastes uurimustes). Ainult O j a n s u u KÄÄH 102 kõnealuste diftongite käsitletu pealkirjas „*ü-* loppuiset diftongit: *äü*, *eü*, *iü* (*öü?*)“ näikse mõtlenuvat ka *öü-* d, ilma seda siiski ligemalt päevakorda võtmata. Uusimas lmsm. häälikuloolisuis teosis Ala-Sata-

kunnan murteen äännehistoria II 16 on N. Ikola võtnud aluseks sama traditsioonilise algsm. *öü*-d eitava seisukoha: „Kun yleensä ollaan sitä mieltä, ettei kantasuomessa ole ollut *öü* diftongia, niin täytynee...“. Sm. keele ja selle murrete seisukohalt, kus kõigil algsm. kõnealuse diftongi juhtudel esineb üldiselt *öü* (*köyhä, pöytä, löytää* jne., vrd. ka äsjaseid *pöyhkeä, röyhkeä* jt.), on muidugi ükskõik, kas siin lähtuda algsm. kahesugusest *eü* ~ *öü* diftongist või ainast *eü*-st. Ka lv. keel ei valgusta meie küsimust, sest need võrdlemisi vähesed lv. sõnad, millel on *eü*- ~ *öü*-vasted muis lmsm. keelis, seletuvad tõenäoselt algsest *eü*-st (resp. *eu*-st Kettunen'i järele), näit. *lieüdä* 'leida', *kieüz* 'köis', pl. *kiedäd*. *eü*- resp. *öü*-lisi deskriptiivsõnu tänini liivis pole avalikkuses konstateeritud. Vadjas, kust on vähe esitatud vastavat ainekku, on ootuspärane algsm. *eü* püsimine, *öü*-lisi juhtumeid peetakse seal ingeri sm. murrete laenudeks; vt. Kettunen'i VKÄH² 136 *leüttä* 'löytää', *tšeüttä* 'situa', *leülü* 'löyly' ~ laenuna *löülü*. Siiski deskriptiivse loomuga sõnas *pöüh tsiä*, mis muidu oma ilmelt on puhtvadjaline, leiame *öü*: Kettunen'il op. c. 26 *pöüh tsiäd* 'pöyheät, kuohkeat', 153 *pöühtsiässi* 'paisuneeksi', vrd. sm. *pöyhkeä*. Karj.-aunuses on nii *eü*-d kui *öü*-d, vt. Ojansuu KAÄH 102—5 *keühä, leühä* jm. ~ *löülü, löüdeä, löüdiä, pöükätä* 'paukauttaa', *löüttü* 'lapsen sarvi' jne. Viimane tüüp on enamuses ja selle alla kuulub hulk deskriptiivsõnu. Ojansuu asub seisukohal, et *eü* on genuinne karj.-aun. esindus, algsm.-st saadik püsinud, aga *öü*-lised juhtumid tuleks seletada sm. laenudena. Kuid nende *öü*-juhtude levingulaius (nad on üldkarjala vara, ulatudes kuni Tveri karj.-ni) ja rohkearvulisus teeb selle laenuoletuse siiski tublisti kaheldavaks ja lubab mõelda, et siin esinduse kirjavuse aluseks on võinud olla pigemini algsm.-st pärandunud kaksikesindus *eü* ~ *öü*, milles muidugi hiljemini on saanud tekkida segunemisi osalt sm. murdeist läänekarjalasse tulnud laenude, osalt ehk ka paiguti karj.-aunuses eneses sündinud *eü* > *öü* labialisatsiooni kaasabil. Vepsas valitseb samuti *eü* (*eu*) ~ *öü* (*öu*), vt. Kettunen'i LVHA II 16 *heünez* '(linnu) sulg', p. pl. *heühntä, löütä* 'leida', *möyk* 'kalamari', millise vahelduse

kohta vepsL-s Kettunen tähendab, et „Ebajärjekindlus e ja ö suhtes tuleb nähtavasti murrete omalaadilise edustuse segimine kust“. VepsL vahelduse seletuseks jätkub sellest tähendusest, kuid olukord vepsL-s ei eita ka algsm. *eü* - *öü* võimaluse olemasolu.

Oletades algsm-s paralleelseid *eü* ja *öü* diftongeid, ei saa teadagi väita, et deskriptiivset laadi sõnus oleks võinud esineda ainult *öü*, mitte kunagi *eü*. Võiks aga küll arvata, et neis *eü* on *öü* kõrval olnud suhteliselt haruldane. Algsm. *öü* oletamisele, nagu äsja nägime, e. ligemad sugukeeled pakuvad kaunis vähe tõestustuge, seda teataval määral vahest ainult vadja ja karj.-aun., võib-olla sugukese ka veps(L). E. *möir(g)ama* ja *töinama* verbide puhul küllap on ülemal-esitatud häälikulised kaalutlused selle hüpoteesi tõestusmaterjali tugevamaks pooleks. Kui deskriptiivset *öi-* - *öü*-sõnavara e. murdeist hoolikamalt üles tähendatakse, koguneks loodetavasti veel algsm. ja alge. *öü* tõestamiseks lisamaterjali. Esialgu mainitagu veel e. murdeist mõned võimalikult siia kuuluvad juhtumid: Tõs *röinab* 'rõhib, ruigab': *röenaäta*, MMg id. 'ronima' (sama lis AES-i Lisasõn. järgi), ibid. *östè:öiste* (sõimusn.,? vrd. sm. *höystää*), *röistus* 'rõhitus', AES-i Lisasõn. Muh *töine (tööne)* 'paks pori' (<? *töün-*), ibid. Sa *möir* pl. *möirid* 'mgi taim', Wd. *möir* 'Alant (*Inula Helenium L.*)', (? vrd. sm. *möre, mä om,mörätä* 'helposti pienenevää' <-*öü*- Ikola op. cit. 20), Wd. *röügämä* (d) 'grunzen', *röühklemä* (d) 'unpässlich sein'. Teatavat tuge alge. (ja algsm.) *öü*-le annavad mõned võimalikud deskriptiivse loomuga *-öhv*-sõnad e. murdeis, kui nad võiksid olla tulenenud kujust *-öüh-*: *löhvatama* 'paha haisu laskma' (Kuu, AES-i Lisasõn., vrd. karj-s Ojansuu' järgi op. cit. 104 *löühähteä* 'haiskahtaa', sama tähenduses 'järsku põlema hakkama' (Kse, Lisasõn.), Har *löhvè* 'poolkallakile' (AES-i murdekogud, ? <**löüh-*); ibid. *röhvähüs* (<**röühäh-*). Ülal (lk. 169) nägime, et algsm. *eü* > *öü* juhtudes kusagil murdes ei leidu *-öüh-* > *-öhv-* arengu jälgi (oodatavaid kujusid **köhv*, **löhvima*) ja et käesolev metatees on nähtavasti toimunud juba enne *eü* > *öü* labialisatsiooni teatavail e. murdealadel. Ent deskriptiivse *öü*-ga sõnus võiks esineda

-*öhv*- ootuspäraselt, kuna neis -*öüh*- on siin püstitatava oletuse järele põline.

Pikem peatumine deskriptiivsõnade hapral ja teadusele libedal pinnal tundub sedakorda liigsena. Ent algsm. *eü* esinduste jälgimisel e. murdeis, mis nüüd nende ridadega lõppev kirjutis on võtnud endale ülesandeks, kujunes sellele kahtlasele pinnale nihkumine paratamatuks.

Julius Mägiste.

Lisandeid Koiva murrete vokaalide häälikuteloole.

Koivaäärsete eestlaste murretes leidub mitmeid häälikulisi omapärasusi, mida ei kohta mujal lõuna-eessti keele alal, isegi mitte lähimal elavate Hargla kihelkonna eestlaste juures. Üheks kõige silmatorkavamaks nähtuseks on mõnede pikkade vokaalide diftongeerumine. Juba F. J. Wiedemann on murdeuurimuses „Die Ehsteninseln in den lett. Kirchspielen Marienburg und Schwaneburg in Livland“ (Bull. de l'Ac. Imp. des Sciences XIII) lk. 502 juhtinud tähelepanu sellele, et sageli on pikk *ɾ* „murdunud“ diftongiks *ei*, nagu sõnus *weiž* 'viis', *lein* 'linn', *eir* 'hiir', *nei* 'nii', *neitma* 'niitma'. See häälikumuutus on registreeritud ka vanimais asjaomaseis ülestähendisis 1849. a. akadeemik Sjögren'il „Zur Ethnographie Livlands“ (Mélanges Russes I): *neij ku kiwi* 'nii kui kivi' (167)¹, *weisch* 'viis' (169). Sjögren'i järgi on muutus omane üksnes Seltini allmurdele, kuna mujal *ɾ* on säilinud: *wiis*. Hilisemaage sed (1921) P. Voolaine' korjandused AES-s on muutuse ja säilivuse poolest õige kirjud. Sama maksab Voolaine' avaldatud rahvaluulest koguteoses „Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks“ lk. 169 jj. Märkmeile juurde lisatud andmete järgi on Voolaine' ülestähendised peaaegu kõik Seltinist Ilseni vallast. Kirjavus sunnib oletama, et Seltinis on pida nud kohati *ɾ* olema olnud ka püsinud ning praegune

¹ Numbrid näidete järel osutavad lehekülgi.

esindus oleks tekkinud murrete segumisel. Eesti kirjakeele mõju ei või seguesinduse põhjusena arvesse tulla. Vt. Voolaine' näiteid AES-st: *ir* g. *eirè* p. *eirt* pl. g. ja p. *eiri* el. *eirist* all. *eiril* 'hiir', *ir* g. *eirü* 'hall, hiiru', *lru* g. *lrva* - *leiva* p. *lrva* 'liiv', *nir* g. *nirü* - *neidü* pl. g. ja p. *nirtä* 'heinamaa, niit', *pim* g. *peima* p. *peima* 'piim', *peip* g. *peibü* p. *pippu* pl. g. ja p. *peippa* - *peippe* 'piip', *peippama*, *peibada* 'piipu tõmbama', *veirus* g. *veirgu* - *virgü* p. *veirust* pl. g. *veirükside* 'vagu', *virs* - *virs* - *veis* g. *virje* p. *viri* 'viis', *viz* g. *veizü* p. *veizü* pl. g. *vize* elat. *vizest* 'viisk', pr. sg. 1 *veizi* 3 *vizis* impf. 1 *vizè* eitav kõne *is veizi* 'viitsima' ning läti laen: *ema meilitses ütte, eza tōist poiga* 'ema armastas...' (~ *mīlēt* 'lieben'). „Albumist“: *vei peima jumalile* (170), *Reiga mennä* (173), *Reiast* (173), *Reimik* (lehma nimi) (173) jne. Enamates sama kogu näidetes on aga järjekindlalt *r*: *kīdzma* 'kiitsuma', *lrkma* 'liikuma', *lrvan* 'liivane', *nīdzist koettas vīzu*, *šīb* g. *šībü* 'tiib', *sīl* - *šīl* 'siil' jne. Mitmete tunnusmärkide järgi otsustades on Voolaine sageli kirjutanud samale sedelile mitmelt eri põlvnevusega isikult saadud näiteid, mis on kindlasti tunduvalt suurendanud murdes tõeliselt valitsevat kirjavust. Wiedemann'il m. k. on sama sõnaperes järjekindlalt *ei*, kui diftongeerumist üldse esineb: *weiž*, *weies*, *weiete*, *weieted* (508).

Toodule täiesti paralleelne nähtus on algupärase *u* > *ou*: Sjögren *Ihn kout peiwe* 'enne kuut päeva' (165), *Na jouse kaswase pe beel* 'juuksed kasvavad peas' (167), *Nalou om kalle* 'luu on kõva' (167), *kousch* 'kuus' (169). Kõik Sjögren'i näited on pärit jällegi üksnes Seltinist. Samast kohast on Voolaine' AES-i ülestähendisis: *šour* g. *šourè* p. *šourt* komp. *šourēB* sup. *kōikke šourēB* 'suur'; muis sõnus on aga *u*: *kūš*, *tūl*, *kū*, *jūdas* g. *jūdva* 'kurat; kuri', *sūn* 'suus', *jūf*, *pū?* 'puud' jne. Mainitud rahvalauludes on *šourō* (169), *sourō* (174) ja *suurdō* ning mujal samuti üksnes *u*. Peale esitatu on kahel juhul ka algupärase *ō* asemel *ou*: Sjögren *Taal poul* 'sel poolel' (168) ja AES *roug* g. *rūvā* p. *rougā* = *kēdüz* 'supp'. Neis sõnus on tegu järgmiste häälikumuutustega: *ō* > *ū* > *ou*.

Koiva maarahvaga külg külje vastas elavate lätlaste murdeis kohtame samasuguseid pikkade vokaalide diftongeerumisi: vana-balti algupärane $\tau > ei$ ja $u > ou$ (Endzelin „Lettische Grammatik“ 96 jj.). Nõnda siis näeme huvitavat asjaolu, kuidas kahes täiesti erinevas keeles on läinud läbi ühesugused keelelised arengud. Omaette iseisvalt ei ole aga muutused sündinud, kuigi keeleteadus tunneb sellekohaseid juhtusid, nagu näit. h kadumine sõnalgusest eestis ja mõnes idarootsi murdes, klusiilide k , p , t muutumine meediaiks g , b , d -ks eesti-rootsis ning eesti keeles jne. Siinkohal on aga ilmselt teine keel olnud mõjustajaks. Arvesse võttes häälikumuutuste õige laialdast levikut lätis — peaaegu kogu Ida-Lätis — võib julgesti seda keelt arvata mõjustajaks. Muutuste suur leving lätis kõneleb ühtlasi pikema ea poolt, kuid ometi ei või oletada, et areng oleks toimunud mõlemas keeles samal ajal, kuna me ei või Koiva eesti asulaid pidada ürgvanadeks, mis oleksid nagu katketena säilinud endisest lõunasse ulatunud tervikulisest eestlaste alast, vaid alles mõnede sajandite eest tekkinud asundusteks. Koiva eestlased on geograafiliselt sattunud just sellesse piirkonda, kus lätis lõpeb pikk vokaal ja algab diftong. Kui maarahva liikmed enam ja enam läti keelega kodunesid, hakati murdelisi ei -d ja ou -d pidama korrektseks, vastandina eemalolevate läti murrete „ebaõigetele“, võõralt kõlavale τ -le ja u -le (nagu seda tegid arvatavasti lätlasedki) Läti mõju kasvades substitueeriti ka eesti keeles asjaomased pikad vokaalid diftongitega. Substitutsioon on läinud läbi siis, kui \acute{e} ja \acute{o} ei olnud veel muutunud täiesti \acute{i} ja \acute{u} sarnasteks, vaid olid nähtavasti alles vaheastmel \acute{e} ja \acute{o} . Algupooltel toodud paar näidet $\acute{o} > \acute{u} > ou$ kohta seletuvad hilisemate mugandumistena algupäraste u -liste sõnade järgi.

Kohati on Seltinis olemas veel üks diftongeerumisa nähtus, mille aluseks on olnud ka läti keele eeskujul. Käsiteldava ala murdeis balti suletud $\epsilon > ie$: *drieibas* 'rõivad' mujal *drēbes* (Endzelin l. c. 72). Sjögren'il esineb *Tuu om wiel tüppin* 'see on veel haige' (165), *Taa kiel* 'keel' (167). Mujalt on Sjögren'il *kiil* jne. *Voolain e'l*

on diftongi kohta ainult paar märget: *meži* g. *mē* ~ *mie* 'mesi' ja *ielā* (< *ēlā*) ~ *eila* 'eile'. Trükitud lauludes leidub *Pienū vihm* (173), *Mis tal riin šien oll?* (173), *Mis tal munal šien oll?* (173). Muudel juhtudel on Voolaine'l *ē* säilinud ja *ē* > *ē* ~ *i*: *vēf vērūtama*, *šiipe* 'seepe'. Lõpuks on mõnedes näidetes *ō* > *uo*: Sjögren *Jummala ei koala* 'Jumal ei sure' (165); Voolaine AES-s *terē uomogust*, *k^uōk* g. *kuogu* p. *k^uōkku* pl. g. ja p. *k^uokkē* 'ahjuroop, kook', *k^uōmē* pl. n. *kuōmē* p. *kuōmit* 'kõõme' — *pā kōmittadas k^uōmiga*. „Albumis“ *talžipūhi uomogu* 'jõulu hommikul' (170), *Sitik tūtse kuoriko takka* (174). Muudes sõnades on *ō* vastena *ō* ja *ō* vastena *ō* või *ū*: *kōt* g. *kōdī*, *kōlma* ~ *kōlda* 'surema', *puuldō*, *tuudi*. Teatavasti ei tunne kohapealsed läti murded *ō*-d, küll aga *uo*-d (läti keeles laenudes ning võõrsõnades üldiselt asendatakse *ō.uo*-ga, Endzelin l. c. 39 ja 42). *ō* > *uo* Koiva eestis näikse olevat enam-vähem individuaalset laadi. Olgu siinkohal veel mainitud, et läti laenus *kūppama*, *kūppas*, *kūppaži*, *kōvanu*, *kōvakkē* 'üles ronima' läti *uo* on kandunud üldise lõuna-eestilise pika *ō* esinduse hulka. (Vt. Mülenbachs-Endzelins „Latv. val. vārdn.“ sub. *kāpt* I ja häälikuliselt Endzelin l. c. 85.)

Näidete juures oli aina meelega alla kriipsutatud asjaolu, et diftongeerumine on omane just Seltini allmurdele. Eeskätt selle omapärase nähtuse põhjal saame Koiva maarahva murded eritleda kaheks rühmaks: Seltini ja Alamõisa murre. Peale esitatu on veel konsonantismis sirgjooneline häälikumuutus, mis eraldab Seltinit Alamõisast. Nimelt on eelmisel alal *s i* eel (ja naabruses) muutunud *š*-ks või *ž*-ks, kuna mujal *s* on üldiselt püsinud. Nende muutuste põhjal võime teha veel teise otsuse: Seltini kandi murre on olnud sisemiselt tugevama läti mõju alune kui muu keeleala, olgugi et ta suundub kõige vähem Lätisse ning on peaaegu otseses ühenduses päris-eesti keelealaga. Sellepärast peab siis arvama, et Seltini maarahvas on ajalisel vanemad asunikud kui muud Koiva maarahva liikmed, kelle keelde läti keel ei suutnud jätta nii suuri sisemisi jälgi enne täielist ümberrahvustamist. Ei või ka arvata, et Sel-

tinis oleks tegu üksnes hoogsama lätistumisega kui mujal, sest, nagu teada, on just Seltinis kõige paremini säilinud eesti element, kuna maarahva külad on puht lätlastist isoleeritud metsade ja soode kaudu. Just mujal on lätistus omal ajal olnud jõudsam. Kas vahest ka seegi asjaolu ei kõnele Seltini kihelkonna ilsenlaste vanemuse poolt, et Hargla ja Hopa kandis kutsutakse maarahvast üldiselt „Ilseni meesteks“ — *sak kõnõlet nigü ilseni mts?*

Paul Ariste.

Eesti kohanimedede tarvitamisest võõrkeelsetes tekstides.

Meie oludest on tingitud tarvidus varustada teaduslikke töid võõrkeelsete kokkuvõtetega, sageli aga üldse töid avaldada mõnes võõras keeles. Enamasti on need Lääne-Euroopa kultuurkeeled, esijoones saksa keel.

Neis võõrkeelsetes kirjutistes, mis käsitlevad meie maad ja rahvast, põrkame tihti küsimusele, mida ei ole normeeritud vastava keele ametlik õigekirjutus: Kuidas kirjutada Eesti kohanimesid? Üldise normi puudumisel on igaüks seda küsimust lahendanud omapead. Nii on võõrkeelsetes tekstides tarvitatud Eesti kohanimesid kord saksakeelsetena (*Dorpat, Reval*), kord jälle eestikeelsetena (*Tartu, Tallinna*). Kindel traditsioon puudub.

Arusaadavalt tekitab siin traditsiooni puudumine raskusi, aga ka segadusi ning arusaamatusi. Võõrkeelsete kirjutiste arv Eesti üle kasvab päev-päevalt, ühes sellega ka tarve üldise normi järele Eesti alal asuvate geograafiliste pärisnimede kirjutamises. Enne aga, kui lõplikult fikseerida ühe või teise vormi tarvitamist, oleks vaja küsimust lähemalt kaaluda.

On ju õigus, et küsimus, kas võõrkeeles kirjutada *Dorpat* või *Tartu*, on mitmel korral arutusel olnud. Kuid asja üle on vaieldud, ilma et oleks jõutud ühisele otsusele. Nende ridade kirjutajale näib, et üheks leppimatuse põhjuseks on asjaolu, et *Tartu-Dorpati* küsimust liiga lihtsalt ja üldiselt on käsitletud. Võib-olla on kergem jõuda ühisele ja üldtunnustatud seisukohale, kui üldprobleem jagada kaheks iseseisvaks allküsimuseks: 1) Kuidas kirjutada kohanimesid võõrkeelsetes tekstides, mis puudutavad iseseisvusaegse Eesti

geograafilisi pärisnimesid? 2) kuidas kirjutada kohanimisid tekstides, mis käivad aja kohta enne Eesti iseseisvust?

*

Mis puutub kohanimede kirjutamisse Eesti iseseisvusaega käsitlevates tekstides, siis on ju võimalik ka siin põhjendada saksakeelsete vormide tarvitamist. Seda võib teha lähtudes seisukohast, et näit. *Dorpat* on *Tartu* saksakeelne nimi, nagu *Võnnu* on *Cēsis*, *Pariis* — *Paris*, *Rootsi* — *Sverige* jne. eestikeelne nimi; kui eestlased oma keeles neid nimesid järjekindlalt tarvitavat, siis olevat see liigne šovinism, kui saksakeelsetesse tekstidesse surutakse eestikeelseid kohanimisid. Eestikeelseid nimesid tarvitades nõudvat eestlased saksakeelsetelt tekstidelt rohkem kui nad ise vastu annavad. Nii ilmne kui pealtnäha see seisukoht ongi, ometigi ei põhjene see õigel analoogial. Eesti kohanimede kohta tarvitavad võrkeelsed nimed on enamasti saksakeelsed, pärit sellest ajast, mil vähearvuline saksa rahvakiht meie maal oli poliitiliselt ja majanduslikult mõõduandev. Ühes sellega käis kaasas nähtus, et meie maal võrkeelset kohanime ei oma ainult suured keskused, nagu on harilik teistel rahvastel, vaid igal väiksemalgi asulal on eestikeelse nime kõrval, kui mitte saksakeelne, siis ometigi saksapäraseks moonutatud eestikeelne nimi. Nii siis *Dorpat*'i pooldajate tasakaalu seisukoht saksakeelsete Eesti kohanimede ja eestikeelsete Saksa kohanimede tarvitamise suhtes ei olegi nii väga õiglane. Täieliku vabaduse andes, võrkeelses tekstis saksakeelseid kohanimisid tarvitada, kujuneks keele bilanss tugevasti meie kahjuks. Kas või rahvusliku prestiiži pärast ei tohiks seda lubada.

Asjal on ka veel praktiline külg. Saksakeelsed eesti kohanimed tekkisid ja olid tarvitusel siis, kui sakslased ülemkihina asustasid kogu maad. Siis võis ju loomulik olla, et praegusega võrreldes oli meie maakohtadel enam saksakeelseid nimesid. Nüüd, kus sakslus suurema osa oma positsioonidest kaotanud, on ta pea täielikult tagasi tõmbunud linnadesse. Sakslastel enestel on vähe nüüd tegemist väikeste maakohtadega, ning saksakeelsete väikekohanimede tarvitamine on kohalikkudes saksa ringideski palju väikesemaks jäänud kui enne. Möödub veel üks põlv ja suurem osa saksakeelsetest kohanimedest kaob tegelikust tarvitusest ka balti sakslaste seas, nagu see juba kaduma hakkab. Mõtetu oleks saksakeelsetes jne. tekstides iseseisvusaegsete eesti asulate kohta kunstlikult elus hoida surevat traditsiooni.

Väikekohanimede suhtes surub praktiline tarve kindlasti juba lähemas tulevikus võrkeeltesse eesti kohanimed. Sellepärast on õigustatud, kui meie neid iseseisvusaegsete asu-

late kohta süstemaatiliselt tarvitama hakkame. Mis puutub suurematesse keskustesse, siis siin on traditsioon visam püsimine. Seda sellepärast, et kõigist „ametlikkudest“ nimedest hoolimata tarvitatakse võõrkeelseid paralleelvorme, täies teadlikkuses, et *Dorpat*'i tarvitamine pro *Tartu* ei ole võrdne *Kristiaania* tarvitamisele pro *Oslo*, või *Peterburi* tarvitamisele pro *Leningrad*. Võõraste poolt suurte keskuste kohta eestikeelsete kohanimede tarvitamist, eriti saksa ja rootsi keeles võiks oodata ainult siis, kui mingi ametliku aktiga aset leiaks meie linnade ümbernimetamine. Aga kas sellestki jätkub *Dorpat*'i väljatõrjumiseks, on küsitav. Olgu kuidas tahes, ei tohiks aga miski takistada eestlasti oma teaduslikkudes töödes ja igapäevastes asjaajamistes tarvitamast võõrkeeles *Tartut* ja *Tallinnat*. Suuri keskusi on meil vähe ja sellest ei tule erilisi raskusi, kui neid rööbiti nimetatakse kahe nimega. Ütlevad ju näit. ka rootslased saksakeelses kõneluses *Göteborg* pro *Gotenburg* jne. Eestikeelsete vormide tarvitamine eestlaste poolt suurte keskuste kohta saksa ja rootsi keeles on soovitatav ka lihtsuse mõttes. Väikekohanimede suhtes peame niikuinii üle minema eestikeelsetele nimetustele. Mõttetu oleks kujundada reeglit, et tarvitatagu väikekohti eestikeelsetena, suuri kohti saksakeelsetena. Siis tekiksid raskused kahe vahel olevate suurustega ja probleem jääks ikkagi ainult osaliselt lahendatuks.

Nii siis, kui jutt on eesti geograafilistest nimedest saksa ja rootsi keeles, ja see käib iseseisvusaja kohta, siis tarvitagu ilma erandita eestikeelseid vorme. Inglise ja prantsuse keeles jne., kus saksakeelsetel kohanimedel puudub eritraditsioon, on nende tarvitamine absoluutselt lubamatu.

*

Kui arvestada inglise ja prantsuse keelt, siis võiks see üldreegel rakendust leida ka ajalooliste teoste kohta, mis käsitlevad eesti geograafilisi nimetusi minevikus. Saksa- ja rootsikeelsete tekstide suhtes ei ole see põhimõte pikema jututa rakendatav.

Oleks mõttetu peatuda pikemalt tõsiasjal, et suurem hulk meie ajaloolistest allikatest on võõrkeelsed. Võõrkeelsed, eriti aga saksakeelsed, on ka seal tarvitatud kohanimed, olgu siis tekst ise ladina-, rootsi-, saksa- või venekeelne. Kaemat aega on ajalooteaduslik literatuur tarvitanud samu vorme. Selletõttu on saksakeelsed kohanimed saanud võõrkeelses literatuuris tugevasti koduneda. Mitte ainult suur-asulate nimed, vaid eriti ka mõisade, külade, kihelkondade jne. nimetused. Suurte alade nimetustel ei teeks ümber-

orienteerumine eestikeelsetele nimedele muidugi mitte suuri raskusi. Igaüks, lähemas tulevikus ka välismaalane, teab et *Dorpat* on *Tartu* ja *Reval* — *Tallinna*. Raskusi aga teevad just väikekohanimed. Neid on tuhandeid, ja isegi eestlastele, kes ometigi harjunud selles rägastikus orienteeruma, tekitab mitmekeelsete nimede identifitseerimine raskusi. Mis on näit. *Tellerhof* eesti keeli või *Päovere* saksa keeli?

Muidugi, rahvusliku enesetunde seisukohast võiks ju siingi soovitatavana näida eestikeelsete vormide tarvituselevõtmine. Kuid on küsitav, kas see ennast tasub. Kui üht printsiipi tarvitama hakata, siis juba järjekindlalt. See järjekindlus aga kohustaks näit. ühes teaduslikus töös tarvitama eestikeelseid nimetusi ka neis kohtades, millel töö üldteema suhtes on väga väike tähtsus. Selleks näide. Nende ridade kirjutaja eesmärgiks oma saksakeelses väitekirjas oli anda üldpilti suurest Liivimaa mõisade reduktsioonist. Selle üldpildi juures ei oleks tekstis tulnud tarvitada kuigi palju kohanimedid. Neid oleks kergesti võinud asendada eestija läti keelsetega. Kui aga seda oleks tehtud, siis järjekindluse mõttes oleks pidanud eestistama ka sadasid mõisaja külanimetusi, mis esinesid argumentidena tekstis, märkustes, ekskurssides ja statistilistes tabelites. Nende nimede eestistamine ei ole sugugi nii lihtne, kui see esialgu paistab, ka sel juhul, kui oleksid olnud paralleelsed kohanimede nimestikud. Seda sellepärast, et kahe ja poole sajandi kestusel on endise Liivimaa ala asulate võrk suuresti muutunud. Rida külasid on kadunud, samuti ka mõisu; mõisanimed on üle kandunud ja tähendavad tollel ajal hoopis midagi muud kui hiljemalt. Lõpuks on teada ühe osa asulate kohta eestikeelseid paralleelnimetusi, mis aja jooksul kadunud ja asendunud uutega. See võib ju kohanimede uurimise, asustuse ajaloo jne. seisukohalt väga huvitavgi olla mõnd 17. sajandi katastrit ülejäägita katta praeguse eesti asulate nimestikuga. Kuid see on eri küsimus. Suure reduktsiooni kirjeldusel sai ilma selleta läbi. Püüie asendada saksakeelseid kohanimedid eestikeelsetega oli sel juhtumil töö üldseisukohalt ülearune, oleks aga nõudnud 2—3 kuud pingutavat lisatööd. Kas sellegi järel oleks olnud võimalik kõiki kohanimedid eestistada, selle juures kahtleb nende ridade kirjutaja väga.

Võib-olla leidub eesti teadlaste hulgas isikuid, kes ilma tungiva tarbeta valmis on oma otsese ülesande kulul aega ja energiat ohverdama, et nimede eestistamise printsiipi võõrkeelsetes ajaloolistes teostes läbi viia. Kindlasti ei tee seda aga võõrast rahvusest teadlased, ja suurte tegelikkude raskuste pärast ka suurem osa eestlasi.

Praktiliselt tähendaks üksikute isikute üleminek eestikeelsetele pärisnimedele tekstides, mis puudutavad näit. 16. sajandit, asjata segaduse tekitamist. Kujukaks näiteks on siin Riigi Keskarhiivi Polonica-publikatsioon. See eeskätt välismaalastele määratud teos kaotab palju oma väärtusest raskepärasuse läbi, mis tekkinud eestikeelsete kohanimede tarvitamisest saksakeelses tekstis.

Ka põhimõttelisest küljest ei tahaks eestikeelsete kohanimede tarvitamine niisugustes teostes ja kirjutistes sobida. Võõrkeelne ajalookirjandus meie maa kohta on väga vana ja põhjeneb pea eranditult võõrkeelsetel ürikutel. Temasse on juurdunud pärisnimesid ja mõisteid, mida raske on asendada sellistega nagu näit.: „Bischof von Saaremaa-Läänemaa“, „Magistrat von Kuressaare“, „Schlacht von Erastvere“ jne. Eranditult võõrkeelsetena esineb ürikutes ja literatuuris rida koha- ja aladenimesid, mille kandjad praegu enam ei esine ja seega ka nende eestikeelsed nimed. Kuidas tarvitada saksakeelses tekstis näit. „Strandharrien“? Kas tõlkida teda „Strand-Harju“ või „Rannaharju“? Absurdsuks muutub lõpuks kohanimede eestistamine sel puhul, kui räägitakse kirjade dateerimiskohtadest. Keskarhiivi publikatsioonis leidub aga juba töö iseloomu poolest tihti sääraseid komistusi, kui „Konzept eines ... an Herzog Karl gesandten Schreibens, Tallinn, 1602 Aug. 3.“ või jälle „dat. Tarvastu, 1599 Nov. 30“. Aga järjekindlus on seda tegema sundinud.

Lõpuks ei saa formaalseltki kaitsta seisukohta, et eeliseisvusaegseid kohanimedid peaks saksa keeles tarvitatama eestistatud kujul. Kuigi eestikeelsed kohanimed rahva suus ka siis elasid, olid saksakeelsed nimed ametlikud. Ükski seadusandlus ei või neid muuta tagasikäivalt 700 aasta kohta, kui küsimus on võõrkeelsetest tekstidest. Nagu *Peterburi* asemel keegi ei sunni 18. sajandi kohta käivates kirjutistes tarvitama *Leningrad*; nii ei peaks ka meie seda tegema.

Kokku võttes: Saksa- ja rootsikeelsetes tekstides, mis käsitlevad eesti geograafilisi ühikuid enne iseseisvusaega, tarvitatagu saksakeelseid kohanimedid. Fiktiivselt eeldades, et Eesti iseseisvumisega käis kaasas kõigi säärase nimetuste ametlik eestistamine, tuleb tarvitada tekstides, mis käsitlevad eesti geograafilisi ühikuid iseseisvusajal, eranditult eestikeelseid nimesid. Juhul, kui kirjutises mainitakse geograafilisi ühikuid nii enne kui ka pärast Eesti iseseisvumist, oleks kõige sobivam tarvitada mõlemaid rööbikvorme, näit.: *Tartu (Dorpat)*.

Juh. Vasar.

Raamatute ülevaade.

Sada uut tüvisõna, loond ja esitand Joh. Aavik. Kirjastus „Istandik“, Tallinnas 1932, 32 lk., hind 75 senti.

Käesolev vihik kannab kaanel punase trükiga mingisugusena ülapealkirjana „Tuhat uut tüvisõna“, millele on lisatud alla peenkirjaga „see olgu meil ideaaliks“. See lause on õieti mõeldud mottona, kuid raamatu vaatlejale ta peab jätma esialgse mulje, et siin ongi juttu 1000 tüvisõnast. Ja seda kahtlemata autor taotleski.

Iga aate prohveti peaomaduseks peab olema järelejätmatus oma aate kordamisel, selle sajandat või isegi tuhandendat korda esitamisel. On ju lugu harilikult nii, et teatud aate teooria on selle juhtidel võrdlemisi üksikasjaliselt välja töötatud, kuid liikumise kandjate hulk ei suuda veel tagada selle täielikku maksvusele pääsemist. Sellepärast tuleb siis harilikult tähelepanu pöörata liikumist toetajate hulga kasvutamisele vastava propaganda kaudu. Kui seda kaua tehakse, eriti kui seda teeb üks ja sama isik, siis kujuneb selle juures välja teatud individuaalne agitatsioonimeetod vastavate võtetega. Kaovad argumentatsiooni peensused, vähenevad üksikasjad, väheneb kõigi asjaolude, poolt ja vastu kõnelevate motiivide peenetundeline analüüs, jäävad järele suurejoonelised põhimõtted, millised sagedase kordumise tõttu muutuvad lööksõnadeks, mida esitatakse võimalikult suure hooga ja tungivusega. Leiavad need vastukõla rahvahulkades, siis võivad tekkida suured sotsiaalsed liikumised, milles lööksõnad etendavad sihinäitaja osa. Leiavad need osalist pooldamist, siis tekivad nii-öelda sektantlikud liikumised, millisel alal tahes. On aga pooldajate arv hoopis väike, siis võib esineda kummaline pilt ideelisest donkihhotlikkusest.

Meie keeleuenduse aavikuline vool on teatud määrani saardumis-hädaohus: tal pole igatahes niipalju pooldajaid, et see suudaks saada mõjuvaks üldrahvalikuks liikumiseks. Osaliselt on ju selle liikumise saavutisi vastu võetud meie üldkeelde, osaliselt võetakse neid edaspidigi vastu, kuid liikumine tervikuna näib ikka enam ja enam saarduvat, muutuvat Aavik'u ümber koondunud rühma eriharrastuseks.

Mis on selle põhjuseks? Osalt see, et Aavik'u propaganda on muutunud juba teatud määrani lööksõnaliseks korramiseks, mis ei avalda enam küllaldast mõju rohkem-arenenuisse. Teiselt poolt mõjuvad siin kaasa mõningad Aavik'u meetodid, mis raskendavad uute sõnade tarvituselevõttu.

Põhimõtteliselt pole uute sõnade loomine keeles mingi

uudis. Õieti võiks öelda, et iga sõna on olnud kunagi „uus“, olgugi vahest tuhandeid aastaid tagasi. Uusi sõnu tekib keeltes alatasa, ja neid luuakse isegi kunstlikult kas või tuhandete viisi, eriti ajajärkudel, kus rahvakeel olude sunnil muutub kõike väljendada tahtvaks kõrgekultuuriliseks kirjakeeleks. Üks hallpea keeleteaduse professor jutustas, ümber sada aastat tagasi olevat tšehhid välja töötanud ja trükinud mitu köidet uusi oskussõnu ainult botaanika alalt, kõnelemata kõigist muist erialadest, ja ka meie seni valmistatud oskussõnastikkudest võib juba kokku saada kenakese raamatukogu. Kõige selle kõrval tundub Aavik'u nõue kuuesaja või isegi kolmesaja uue sõna järele hoopis väikesena, ja nimetatud professor arvas, ta saaks sellest aru, kui see ulatuks vähemalt kolmekümne tuhandeni.

Kuigi Aavik'u esitatud sõnade arv on iseenesest väike, raskendab nende tarvitamiselevõtmist see asjaolu, et nad esitatakse ühekorraga. Harilikus elus tekivad uued sõnad pea alati ükshaaval ja võetakse siis nende looja ümbruses otsekohe tarvitusele, kui nad on tarvilikud, hästi õnnestunud ja meeldivad. Niisuguse sõna omandamine ei tee mingeid raskusi — sõna jääb korraga meelde ja võetakse vajaduse järele tarvitusele. Aavik loob aga meelega uusi sõnu ja esitab neid sada tükki korraga tarvituselevõtuks. Kõik need sõnad on kõigile võõrad niihästi vormilt kui ka sisult ega ütle päris loomulikult kellelegi esimesel lugemisel midagi, sest kellelegi pole vastavaid assotsiatsioone peas nende sõnakujude ja tähenduste vahel. On siis täitsa loomulik, et neid sõnu peetakse esialgu võõraks ja alles hiljemini lepitakse osaga neist, hakatakse isegi neid tarvitama.

Siinjuures avalduvad kaks asjaolu. Kuigi kõik uuesti loodud sõnad on enam-vähem samasuguses seisukorras selle tõttu, et nad on kõigile (peale nende looja) tähenduslikult võõrad ja tarvitsevad õppimist, siiski pole nende saatus ühtlane. Mõned neist meeldivad nendega tutvujale, põhjustel, mida on väga raske täpselt kindlaks määrata, ja tulevad varsti üldisele tarvitusele. Teised, nähtavasti suur enamik, jäävad nii-öelda surnultsündinuks või esinevad ainult nende looja ja ta lähema ringkonna keeles, jõudmata võita enesele üldist sümpaatiat.

Väga tähtsaks teguriks uute sõnade levimisel on nende tarvituselevõtjate seltskondlik autoriteet. Mida rohkem autoriteetlike isikuid hakkab uusi sõnu tarvitama, seda kiiremini nad levivad. Eriti palju mõjuvad selleks kaasa ajalehed. Kuid siin tuleme jälle tagasi endise juurde: mõni uus sõna meeldib autoriteetlikele isikuile, teised aga mitte.

J. Aavik teeks siiski taktilisemalt, kui ta uusi sõnu rahva sekka saadaks esialgu kas ükshaaval või väikesemal arvul: siis suudetaks neid kergemini vastu võtta ja ära õppida, ega ei tekiks niisugust jõuetustunnet, nagu see on harilikule kodanikule loomulik, kui ta satub ühekorruga suure hulga tundmatute sõnade ette. Erilises laiskuses ei saa kodanikku sel puhul süüdistada, sest harilikul kodanikul on sel puhul tunne ja teadmine, et eesti keel on vähemalt tema jaoks valmis, et ta seda keelt oskab. Talle võib soovitada ainult oma keeleoskust järk-järgult täiendada, mitte aga eesti keele pähe uut keelt õppima hakata.

*

J. Aavik arvab, et kunstlik uute sõnade loomine olevat eesti keeleuuenduse suurim ja ainulaadne omapärane ja suur üleolek. Nagu juba eespool tähendasin, pole see siiski nii: uusi sõnu võidakse luua igas keeles ja ongi neid loodud väga paljudes keeltes, koguni uusi keeligi on loodud. Nii pole põhjust eesti keelt selles suhtes asetada eri seisukohale.

J. Aavik agiteerib juba kauemat aega tuletatud ja liitsõnade vastu, soovitades neid asendada individuaalsete tüvisõnadega. Kui see sünnib ainult üksikute või kümnete sõnade ulatuses nagu seni, siis ei raskenda see keele õppimist palju, kuid kui seda tahetaks läbi viia suuremas ulatuses, kõrvaldades hulgaliselt tuletisi ja liitsõnu, siis teeks see keele õppimise küll palju raskemaks, lõhuks mitmedki kokkukuuluvad sõnaderühmad ja teeks keele palju vähem läbipaistvaks. Tuletised ja liitsõnad pole ju ometi mingi kahjulik väärtus keeles, vaid kuuluvad just keelearenemise põhielementide hulka, võimaldades keele käsitlemisel ja õppimisel suurt jõu kokkuhoidu. Ja see on üheks tähtsamaks nõudeks ka keeleuuendusel — asi, millele Aavik pole igatahes palju tähelepanu omistanud.

Keelearenemise seisukohalt oleks küll otstarbekohasem luua uusi tuletisi, uusi sõnu või liiteid uute mõistete jaoks, selle asemel, et juba olemasolevaid sõnu uute tundmatute vastu ümber vahetada. Nii juhitakse näiteks tähelepanu sellele, et filosoofiline oskussõnastik on Eestis seniajani välja töötamata.

Aavik'u etteheited meie rahvale arusaamise puuduse, keele- ja stiilisteetilise tunde, samuti uhkus- ja rahvustunde nõrkuse üle on ju osalt õigustatud, kuid igatahes mitte sel määral, nagu seda Aavik väljendab. Pole ju igal kodanikul niipalju võimalusi ja aega keeleküsimuste kallal juurelda ja keelega eksperimentida, nagu seda teeb Aavik, kes on selle võtnud õieti oma elu ülesandeks. Ka ei ulatu kaugelt suu-

rem hulk kaaskodanikke oma keeleliste võimete suhtes Aavik'u tasemele.

Mis puutub Aavik'u esitatud kunstlikult loodud sõnadesse, siis polegi need igakord nii mittemillestki loodud, nagu Aavik tahab väita. Nii mõndagi neist sõnust võib pidada stiliseeritud laenuks mõnest teisest keelest, nagu seda tunnistab Aavik isegi, olgugi et ta neid sõnu laenudeks tunnistada ei taha, sest nende häälikulised vasted pole mitte reeglipärased. Kuid samasugust ebareeglipärasust leiame ka rahvakeelsetes individuaalsetes laenudes, kusjuures sama sõna laenatakse väga mitmel kujul, mis tihti võistlevad üksteisega, kuni üldisemalt vastuvõetava vormi võiduni, mis osutub harilikult reeglipäraseimaks kõigist võistlejaist. Nii võib näiteks Aavik'u *reetma* pidada päris korrapäraseks laenuks sõnast *verraten* — rõhuta esimese silbi ärajätmisega, nagu see harilik eesti rahvakeelele. Samuti *peirima* — kreeka sõnast *peirao*, *aabe*, ladinakeelsest *abc* jne., kuna näiteks genitiivi väljendav eessõna *no* on selge laen läti *nuo*-st, mille järele asetatakse küll läti keeles omastavat, kuna Aavik tahab seda eesti keeles nimetavaga ühendada genitiivi väljenduseks prantsuse ja inglise keele eeskujul. Aavik'u *sulnis* on moodustis soome sõnast *suloinen*, Aavik'u *jallis* prantsuse sõnast *jaloux*, Aavik'u *jaunis* läti *jauns* tähenduse muutmisega, Aavik'u *neep* ladina *nepos* jne.

Teine osa Aavik'u uusi sõnu on õieti lühendised eestikeelsetest sõnadest, näit. *luger* < *luukere*, *vasn* < *vanasõna*, *ööp* < *ööpäev* jne. Kaks viimast sõna tuletavad meelde Nõukogude vene keeles tarvitata vaid väga rikkalikke sõnalühendisi, mis on igatahes väga praktilised aja ja jõu kokkuhoiu mõttes, kuigi nad ortodoksaalsetele slavistidele judinaid tekitavad, sest et nad senistes filoloogilistes teooriates pole ette nähtud. Muide, see lühendatud liitsõnade loomise põhimõtte pole iseenesest mingi enamline leiutus, vaid on tarvitusel juba kauemat aega ka Lääne-Euroopa keeltes, olgugi vähesel määral. Enamlased on selle väga praktilise põhimõtte ainult palju suuremal määral tarvitusele võtnud.

Huvitav on, et Aavik võib isegi sisse kukkuda oma uute sõnade soovitamisega: *hald* ja *haldus* on juristide oskuskeeles juba ammu tarvitusel, ja Tartu Ülikoolis on juba mõnda aastat peetud loenguid „haldusõiguse üle“ — ja alles nüüd tuleb Aavik ettepanekuga võtta tarvitusele uus sõna *hald*, *haldama*, *haldaja*, *haldus* — laen soome keelest.

Peale sõnastikkude annab Aavik seletust, kuidas luua uusi sõnu, ja siit näemegi, et nõndanimetatud uute sõnade loomine ongi suuremalt osalt juba olemasolevate sõnade

moonutamine, umbes samal kombel, nagu seda teevad kunst-
 likkude keelte loojad. Edasi avaldatakse üleskutse uute
 sõnade loomiseks, lubades 10 krooni tasu iga kunstlikult
 loodud uue tüvisõna eest, mille härra Aavik ise leiab täitsa
 vastuvõetava olevat. Ühtlasi tuuakse nende sõnade loetelu,
 mille asemel härra Aavik tahaks näha paremaid, ja lõpuks
 aforisme keelest ja keeleuuendusest, mis laskuvad mõnelgi
 korral isikliku poleemikani ja väljendavad Aavik'u alaliste
 väidete uusimaid kordamisi.

Lõppkokkuvõttes võib öelda, et käesolev teos esineb
 kahtlemata märgatava lülina Aavik'u juhitud keeleuuendu-
 ses, andes vahest mõne lisa eesti üldkeelegi rikastuseks.
 Missugused — seda näitab tulevik.

Villem Ernits.

Murdetekste Emmastest.

1. tulländ.

Kuuldeline tekst Prassi külast. Jutustaja Lilsu Saart, 84 a. v. (a. 1931).

*muda adu mihkli maeäd põlesid ä | vana seln tõmvs
 läks suřnud pesema ja sis nägi kut tuliänd tull ja tõmvs
 käristas oma särvi selgas luhki | poleks tõmvs särkki luhki
 sänd eñd olaks oma elüd ořsvs || tuliänd läks señne maeä
 järe ja pani maeä põlema | maeäd põlend | tõmvs läind
 sinna kut maeäd põlest | üks vana ratta rum olnd väravn
 kañna taagä ja viřkas señne süre tule señne ratta rummü |
 se raksund ja paukkund ninda et iřmus olnd nähä || se
 oli teinakořd enne maea põlemest | tädruk läks kodä ja
 tuliänd tuli vřlioukkust sisse loudile ja sis ta kohkus señnest
 et aigeks jähi | si peret kouttu tōdi prařsile | münü veñd
 vettis käde | tol p-ridust lřkkeri ja õrus prařsi souna sõjas ||
 mä oli prařsil kus igavene piř akkas mařt tulema sortsti |
 sortsti || se oli õhtu | pime aeo enne kella kařteteiřkut |
 läks prařsi karjamäld üle.*

2. Kahekõne.

Kuuldeline tekst Viiterna külast. Kõnelejad: Aet Niit, 73 a. v. ja Leena
 Rosenberg, 65 a. v. (a. 1931).

*„sę mės añnab ju muřda | õh äi tulė vřmaks || näh
 jah | męp sä prđou marega elada eñd | näh kuřla igavene
 sđdus | sa mēlitta mare ninda ärä.“*

„mis sa nüüd mõirad ükski | ega õhè kãšt sãB küstida.“
„ài | kis sē tegija sīs à | tema ài tahà last oida ega
midagi tehà | õhta akkasimi kaju põl-tulema | jalad lãkst
nã kãrmeks || ài temal polè kedagi eñd kus ta lehèB |
map sã ju sò seltsi tulla kã eñd || kohè teinã olemene on
señnèl emàl kut tũtrel | ju tãl sē viga ikka à et ta vãtti¹ à ||.“

„nãh | on ka tuhliD mõnèl mãdanemas kã.“

„polè mina nãind eñd kã | toi nigu põllald | polè nãha
ũhtki | nãh sē mis ùsna mã piñdõs oli | mõl ega sügisi
tõda kãks tũnderD | jãB üle kã vël || mina seda vãrsked
liha ài tahà | mõl polè inñmü eñd señne järèl | mõ sũda
jãB nõrgaks ja algeks | mõl on üks sig vël järèl | kuljadat
laiju kalu | pãr lesta kã vël järèl | kuijadat lihã kã.“

„ma toi nalã tuhli jãhü ja risi | on nē sãl nã vãsti |
polè kiõpudat aest aega || toi piuga põla õksi | tē tēd ka
vahèl | nüüd sãB kãks aestad kut kãlep kodu kãis | toi
pakki liñna tēd | señnèst põl vël järèl | liñna tē on mõ õst
nã karè aèB kõhima || nãh üks inimenē ài ùsna vitsigi tehã.“

„mõl kahju et mã polè lãdãl kãind eñd | rasva kiõgi
olavad müija | lehèB mã vesiseks | mõl polè jalã varju
eñd || nãh on sē aõsumi juhãn ka koõjas kãind?“

„nãh | tã mina paramad mãrkki | mis aõmedi pãl lisu
sãl talinõs à?“

„tõnõB ùsna teist talu inimest | ma õlli sã olèD mõ vãsta
ùsna kõvã ja ihnè | teistel aõnãd tuhandèD | mõl ratsi
saijã rahagid aõnda | kus sò raha jãhi | vãtta kui palju
sõl rahã iõndreõsi pãl.“

„saõsa lēnã oli teistmõdi olemõsõga inimens | lapsõst
sãdik || ma õlli lēna oli pehme olemõsõga inimenē | tã sai
saõsaga aina kã | saõsã na tõm inimenē | sedavisi oli ||“

„lõ-vise õtles kadaga lisule | mõl polè vilja mãrkki |
nõrik õtles mõl | ma aõna sõle süija kã | mã polè jũlgund
minna eñd | ài | tãl teina olemene | mã tã kül keñnè mõdi
ta à | isã mõdi sũrde sõnadega.“

„tãp kut palju vahet mãrja ja mehèl à?“

„kãkskümmend versta || sãp õlle kã et akka korra
minema.“

Õles tähendanud Salme Soosaar.

¹ raskejalgne?

Kroonika.

Soome-ugri keelte uurijate koosolek,

eri rahvuste vahelisena esimene, peeti läinud sügisel, 19.—22. sept. Helsingis, Soome-ugri Seltsi korraldusel. Selle nõupidamise otstarve oli meie tööalal eri mais tekkinud ühiste küsimuste lahendamiseks sammusid astuda ja viimasel ajal fenno-ugristikat edustavais kultuurkeskustes, Soomes, Ungaris, Eestis, Rootsis ja Norras tehtud ja kavatsetavast tööst ülevaadet saada. Säärase kokkutulemise tarvet oli ka avalikult rõhutatud Eesti poolt a. 1930 (Akad Emakeele Seltsi ja mõnede Tartu Ülikooli õppejõudude kiri Soome-ugri Seltsile, 17. veebr.).

Konverentsi päevakord sisaldus: 1. Aruannetes: Prof. Artturi K a n n i s t o, Soome-ugri Seltsi väljaandmiskava; prof. Konrad Nielsen Norrast, Lapi sõnaraamatutööst; prof. Julius M a r k, Eestis tehtavast ja kavatsetud tööst; prof. G. M é s z ö l y Ungarist, Uuemast uurimistööst ja publikatsioonidest Ungaris; dr. Kai D o n n e r, „Sanakirjasäätiö“ kavast ja tööst; mag. Toivo K a u k o r a n t a, „Sanakirjasäätiö“ töökorraldus ja väljaanded; üldprogrammiliste kõnedega esines nõupidamise algul ja lõpul prof. E. N. S e t ä l ä; — 2. Töökorraldust käsitlevas ettekandes prof. Fr. Ä i m ä l't: Ettepanekuid muudatusteks soome-ugri keelte transkriptsioonis; — 3. Tutvumiskäikudes teaduslikes asutistes („Suomen suvun tutkimuslaitos“ Järvenpääs, Seurasaare vabaõhumuuseum, Rahvusmuuseum, „Sanakirjasäätiö“) ja mälestusrännakus õpetlaste haudadele.

Prof. Ä i m ä esitas oma ettekandes järgmised muudatusettepanekud meie tänises foneetilises märklmissüsteemis: 1. Muudatused, mis sm.-ugri transkriptsiooni lähendaksid rahvusvahelisele: a) lahtist o-d ja õ-d märkida vastavalt o ja õ-ga; b) larüngaalklusili märkida senise ' asemel märgiga ʔ või, eksplosiooni nõrgema olles ʔ, kuna märk ' abil tähistatakse nn. „pigistuskiitsust“ (Pressenge); nasaalsuse märki asetada selle omaduse suhtelise nõrkuse puhul tähe alla (a), tugevuse korral aga tähe peale ā; 2. Ettepanekud senise süsteemi muutmiseks järjekindlamaks: a) helituid häälikuid märkida röntjoonekesega tähe all (seniste kapiitel-tähtede asemel): *m, d, e* (*A, E* jne. tähistaksid aga nn. lõtvu vokaale); kummuli pööratud tähtedega (*v, z, ʔ*) märkida vokaalide indifferentisust, huulteartikulatsiooni märkimiseks tarvitada aga märki *u* tähe järel, rea alaserval: *a, u*; 3. Eraldada transkriptsioonis kolme täpsusastet: a) pooljäme transkriptsioon, b) peen transkriptsioon, c) kurvideanalüüsi transkriptsioon. Pooljämedas jätkuiks vokaalidel järgmiste kvaliteediastmete eraldamisest: *a, ɔ, o; o, õ, u; d, e, e; e, ē, i*. Peenes oleks astmete arv aga suurem:

<i>ä</i>	<i>æ</i>	<i>ε</i>	<i>ē</i>	<i>e</i>
<i>e</i>	<i>ɛ</i>	<i>é</i>	<i>ī</i>	<i>i</i>
<i>a</i>	<i>a^o</i>	<i>ɶ</i>	<i>o</i>	<i>o</i>
<i>o</i>	<i>ɔ</i>	<i>õ</i>	<i>u</i>	<i>u</i>

Kvantiteedijärkusid piisaks pooljämedas märkimises eraldada üksnes nelja *a* (üllühike), *a* (lühike), *ā* (poolpikk) ja *ā* (pikk), kuna peenes ja kurvideanalüütilises transkriptsioonis oleks tarvitada neid kaheksa: *a, ā* (lligilühike) *a, ā* (poollühike), *ā, ā* (lligipikk), *ā* ja *ā* (üllipikk).

Tehtud ettepanekud tekitasid elavaid mõtteavaldusi. Küsimuste lähemaks läbikaalimiseks kujundati eri maade õpetlaste seast komisjonid.

Nõupidamise ettekanded olid soome ja saksa keeles. Eesti keelt tarvitati vähesel määral ainult läbirääkimistel. Jäab loota, et järgneval kokkutulekul, sm.-ugri keeleteadlaste esimesel päriskongressil, kolme soome-ugri kultuurhõimu tasaväärsus ka keelte tarvitamise avalduks.

S.

Kohanime-lühendeid.

EK-s tarvitatakse eesti kohanime märgkimiseks järgmisi lühendeid:

Alt = Alutaguse	Ksi = Kursi	Rap = Rapla
Alu — vt. Koi	Kul = Kullamaa	Rid = Ridala
Amb = Ambla	Kuu = Kuusalu	Ris = Risti
Ann = Anna	Kõp = Kõpu	Rkv = Rakvere linn
Ans = Anseküla	Käi = Käina	Ruh = Ruhnu
Aud = Audru	Kär = Kärla	Rõi = Rõigi
		Rõn = Rõngu
Emm = Emmaste	Lai = Laiuse	Rõu = Rõuge
	Lih = Lihula	Räp = Röpina
Ha = Harjumaa	LNg = Lääne-Nigula	
Hag = Hagerl	Lut = Lutsi	Sa = Saaremaa
Han = Hanila	Lä = Läänemaa	Saa = Saarde
Har = Hargla	Lüg = Lüganause	San = Sangaste
Hel = Helme		Se = Setumaa
Hii = Hiiumaa	Mar = Martna	Sim = Simuna
HJn = Harju-Jaani	Mih = Mihkli	SJn = Suure-Jaani
Hlj = Haljala	MMg = Maarja-Magda-	Sõr = Sõrve
Hls = Halliste	leena	
HMd = Harju-Madise	Muh = Muhu	Ta = Tartumaa
Hps = Haapsalu linn	Mus = Mustjala	Tln = Tallinna
Hää = Häädemeeste	Mär = Märjamaa	TMr = Tartu-Maarja
Iis = Iisaku		Tor = Tori
	Nai = Naissaare	Tpa = Tapa linn
Jaa = Jaani (Saaremaa)	Nat = Narva jõe tagu-	Tri = Türi linn
JJn = Järva-Jaani	ne ala	Trm = Torma
JMd = Järva-Madise	Nis = Nissi	Trt = Tartu linn
Juu = Juuru	Nmm = Nõmme	Trv = Tarvastu
Jõe = Jõelähtme	Noa = Noarootsi	Tva = Tõrva linn
Jõh = Jõhvi	Nrv = Narva linn	Tõs = Tõstamaa
Jä = Järvamaa	Nõo = Nõo	Tür = Türi khk.
Jäm = Jämaja		
Jür = Jüri	Ote = Otepää	Urv = Urvaste
Kaa = Kaarma	Pal = Paide khk.	Va = Valgamaa
Kad = Kadrina	Pal = Palamuse	Vai = Vaivara
Kam = Kambja	Pde = Paide linn	Var = Varbla
Kan = Kanepi	Pee = Peetri	Vas = Vastseliina
Kei = Keila	Pha = Püha	Vi = Virumaa
Khk = Kihelkonna	Phl = Pühalepa	Vig = Vigala
Khn = Kihnu	Pil = Piistvere	Vil = Viljandi khk.
Kir = Kirbla	PJg = Pärnu-Jaagupi	VJg = Viru-Jaagupi
KJn = Kolga-Jaani	Pld = Paldiski	Vl = Viljandimaa
Kod = Kodavere	Pit = Põltsamaa	Vlg = Valga linn
Koe = Koeru	Plv = Põlva	Vll = Valjala
Koi = Koiwa jõe äär-	Prn = Pärnu linn	Vln = Viljandi linn
sed eestlased [end.	Pst = Paistu	VMr = Väike-Maarja
Alu(liina)]	Pts = Petseri	VNg = Viru-Nigula
Kos = Kose	Puh = Puhja	Vor = Vormsi
Kra = Kraasna	Pä = Pärnumaa	Vru = Võru linn
Kre = Kuressaare linn	Pär = Pärnu khk.	Võ = Võrumaa
Krj = Karja	Põi = Põide	Võn = Võnnu
Krk = Karksi		Vän = Väandra
Krl = Karula	Rak = Rakvere khk.	
Kse = Karuse	Ran = Rannu	Äks = Äksi

Kohanime-lühendite asjus.

Eelpooltoodud kohanime-lühendites on arvestatud põhimõtteid:

1) Kõik maakonnad märkida kahe tähega (nii ongi: Ha, Jä, Lä, Pä, Sa, Se, Ta, Va, Vi, Vj, Vö; vrd. aga Hii (Hiiumaa) ja Saa,

2) Kõik muud kohanimed kolme tähega.

3) Kõik linnanimes võimalikult kolme konsonandiga, mis põhimõtte ei ole aga end lasknud päris läbi viia. Erandeid on märgitud siis kujul: 2 kons. + 1 vök. Nii siis: Hps, Nrv, Nmm, Prn, Pts, Rkv, Tln, Trt, Vlg, Vln jt. ning Kre, Pde, Tpa, Tri, Tva, Vru. Kuigi ka muid lühendeid esineb samas laadis, siiski võimaldab see põhimõtte mälus kergelt eraldada vorme nagu Prn (linn) ja Pär (khk.), samuti Rkv ja Rak, Vln ja Vil, (vrd. siin veel Pä ja Vi); ka Pde (linn) ja Pai (khk.), Tri ja Tür.

4) Häälkute võimalikult sõnale vastavat karakteristlikku valikut, et lühendi häälik-kompleksiga kergesti assotsieeruks nime täieline kuju. Kõrvalekaldumisi sellest on tulnud kordadel, kus sama häälik-kompleks ühteviisi iseloomustaks kahte nime (näit. Kre ja Ksi pro mõlemale lähem Krs).

Kohanime-lühendide on „Eesti Keeles“ viiel viimasel aastal välja kuulutatud kolmes redaktsioonis: I red. — EK-s 1927, nr. 7; II parandatud ning täiendatud red. — EK-s 1927 (nr. 8 ja) koos a-käigu sisukavaga, korratud EK-s 1928, nr. 1—2 ja nr. 3—4); III red. — EK-s 1930, nr. 4—5 ja nr. 6. Viimane on nähtavasti eksikombel uuesti väljakuulutatud I redaktsioon.

Selle aja jooksul on mõned lühendid allunud väikestele muudatustele, nii II red-s Hll > Hls, Kih > Khk, Kre > Ksr ja Pai > Pst (kusjuures Pai sai Paide kihelkonda tähendama), peale nende rida lisandusi. Neist, III red-s I red. kujule tagasiviidud lühenditest on nüüd 3 restaureeritud II red. kujul (Hls, Khk, Pst), kuna I on püsinud (Kre). Väljajäetud lühendid on uuesti üles võetud (nende seas Alu asemele Koi).

Peale selle on praeguses tabelis tehtud muudatused: Püh > Pha, Hm > Hii ning lisatud veel rida uusi (eriti uute linnade) nimelühendeid (näit. Nmm, Tpa, Tva, Tri jt.).

Lühendid ning nende muudatused on AES-i juhatuse poolt kinnitatud (9. XI 1931) ning pretendeerivad sel kujul pikemale kestvusele, püüdes sel kujul ka varsti ilmuvas üldises eesti lühendite registris.

E. T.

Trükivigu ja õiendusi.

EK käesolevas aastakäigus palutakse õiendada järgmist:

	on trükitud	peab olema
Lk. 45, rida 6 alt	mistavad	tähistavad
„ 86, „ 19 ülalt	suundab	suundub
„ 89, „ 23 „	tähendusintentsioonid	tähendusintentsioonid
„ 122, „ 5 alt	11. nov.	11. okt.
„ 147, „ 19 ülalt	põhjenenud	põhjenevad
„ „ „ 12 alt	Gegensätze	geschiedene Gegensätze
„ „ „ 7 „	die	die Bezeichnungen der
„ 152, „ 3 „	krunt	kruut
„ 157, „ 8 ülalt	Laiste	laiste (Rõl, Phl, Jäm khk-s).

Vastutav toimetaja: Albert Saareste.

Väljaandja: Akadeemiline Emakeele Selts.

Eesti Kirjastus-Ühisus „Postimehe“ trükk, Tartus. 12. III 1932.